

Житомирський державний університет ім. Івана Франка
Історичний факультет
Кафедра спеціальних історичних дисциплін та правознавства

Дипломна магістерська робота

на тему: **«Страхова справа у Наддніпрянській Україні у другій
половині ХІХ – поч. ХХ ст.»**

Виконала студентка VI курсу, групи 61
денної форми навчання

Музиченко Тетяна Василівна

Керівник: доктор історичних наук,
професор,

Борисенко Володимир Йосипович

Рецензент доц., к.і.н. Сініцький А.Ц.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Джерельна база та історіографія досліджуваної проблеми.....	7
РОЗДІЛ II. Становлення та розвиток страхової справи у світі.....	16
2.1. Історичний розвиток страхування у Європі.....	16
2.2. Формування страхового ринку в Російській імперії.....	31
РОЗДІЛ III. Розвиток страхової справи в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX століття.....	41
3.1. Становлення та розвиток страхування в Підросійській Україні.....	41
3.2. Історичні аспекти розвитку соціального та медичного страхування в Наддніпрянщині.....	51
РОЗДІЛ IV. Діяльність страхових товариств (на прикладі Волинської губернії).....	60
3.3. Житомирське агенство страхового товариства «Саламандра».....	60
3.4. Правління Житомирського міського товариства взаємного відвогню страхування майна.....	63
ВИСНОВОК.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	71

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Страхування є необхідним атрибутом ринкової економіки. Послідовний перехід до ринкової економіки в Україні об'єктивно обумовлює збільшення потреби у захисті суб'єктів ринкових відносин. Одним з пріоритетних завдань соціальної політики нашої держави є вдосконалення заходів, спрямованих на захист та фактичне здійснення соціально-економічних прав громадян. Ефективним засобом щодо вирішення цього завдання виступає страхування.

Загалом, страхування належить до числа найбільш давніх і стійких форм господарського і правового життя людини, що сягають своїми коренями далеко в історію. Суть, функції і призначення страхування формувалися історично, відбиваючи як рух, тенденції загального історичного розвитку, так і особливості національного саморозвитку. Враховуючи обидва фактори, синтезуючи історичні й теоретичні аспекти дослідження, можна визначити потребу і функції страхування як одного з різновидів людської діяльності, з'ясувати суспільно-політичні, історико-культурні передумови появи страхування, основні тенденції, закономірності, національну специфіку та етапи розвитку.

Вибір теми магістерської роботи обумовила не тільки значимість її для вдосконалення і подальшого розвитку законодавства України про страхову діяльність, а й відсутність достатньої уваги в українській історичній літературі до всебічного розгляду й аналізу історичних умов страхування. І у цьому відношенні з урахуванням перспектив розвитку страхової справи у нашій державі важливим є дослідження практики страхування в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. Аналізу підлягає як усе те позитивне, так і помилкове та безперспективне, що мало місце.

Мета і завдання дослідження. Мета наукового дослідження полягає в тому, щоб на основі всебічного вивчення законодавчих матеріалів, архівних документів та праць дослідників узагальнити досвід функціонування

страхової діяльності в Наддніпрянській Україні в період другої половини XIX – початку XX ст. і дати йому наукову оцінку.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких **завдань**:

- ✓ ознайомитись з історіографією та джерельною базою досліджуваної проблематики;
- ✓ проаналізувати стан страхової справи в Європі;
- ✓ дослідити особливості формування страхового ринку Російської імперії;
- ✓ висвітлити становлення та розвиток страхування в Підросійській Україні;
- ✓ розглянути історичні аспекти розвитку медичного страхування в Наддніпрянщині;
- ✓ охарактеризувати діяльність страхових товариств (на прикладі Волинської губернії) у контексті розвитку страхування в Наддніпрянщині досліджуваного періоду.

Об'єктом є страхова діяльність, як складова економічного життя у Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX століття.

Предметом дослідження є особливості становлення та розвитку страхової справи у Наддніпрянській Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від другої половини XIX до початку XX століття. Нижня хронологічна межа пов'язана із скасуванням кріпосного права 1861 року та пожвавленням економічного життя, а верхня межа обумовлена кінцем Першої світової війни.

Територіальні межі магістерської роботи окреслюють Наддніпрянську Україну (Київську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Харківську, Херсонську, Холмську та Волинську губернії), сучасні Рівненська, Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська,

Херсонська, Запорізька, Донецька, Волинська, Дніпропетровська, Луганська, Харківська області.

Методи дослідження. Методологічну основу наукового дослідження становить система наукових методів, що в комплексі використовувалися для розв'язання завдання дослідження та досягнення мети. Для цього були використані різноманітні наукові методи пізнання: загальнонаукові, узагальнюючі, діалектичні (при аналізі законодавства про страхування у динаміці його розвитку, при дослідженні правової природи основних форм страхування); порівняльні (використано для співставлення українських та російських умов становлення страхування); системно-структурні (при відображенні засад функціонування органів державного страхування, їхньої взаємодії; метод тлумачення (для з'ясування змісту нормативного матеріалу в сфері страхової справи); аналізу та синтезу.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала всебічного та ґрунтовного висвітлення в історичній науці. Її визначають об'єкт, мета і завдання самого дослідження. В науковому дослідженні вперше: залучено до наукового обігу раніше невідомі документи центрального архіву Житомирської області; з урахуванням конкретних історичних умовах розглянуто організаційно-структурні, нормативно-правові питання розвитку страхової діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення й висновки магістерської роботи можуть бути використані для поглиблення знань з теми «Страхова справа у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – поч. XX ст».

Апробація результатів дослідження здійснена: на II міжвузівській студентській науковій конференції «Актуальні проблеми історії слов'янських народів», яка відбулася 21 березня 2013 року в Житомирському державному університеті імені Івана Франка; на VI Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася 15 листопада 2013 року в Житомирському державному університеті імені Івана Франка та на III

міжвузівській студенській науковій конференції «Актуальні проблеми історії слов'янських народів», яка відбулася 19 березня 2014 року в Житомирському державному університеті імені Івана Франка.

Структура магістерської роботи. Відповідно до мети, задач дослідження магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, що включають шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг магістерської роботи – 77 сторінок.

ВИСНОВОК

Ознайомившись з історіографією та джерельною базою досліджуваної проблематики, яка в своїй основі містить великий масив праць відомих істориків та економістів. Цінними джерелами залишаються «Полное собрание законов Российской империи» та фонд 106 та 197 ДАЖО відповідно «Правління Житомирського міського товариства взаємного від вогню страхування майна» та «Житомирське агенство страхового товариства «Саламандра». Велику основу досліджуваного періода становлять праці: Базилевич В.Д. «Страхова справа», Клапків М.С. «Витоки національного страхового ринку України», Плиса В.Й. «Основи страхування», Осадець С.С. «Страховання» та ряд інших.

Проаналізувавши стан страхової справи слід відмітити, що загалом страхування пройшло у своєму розвитку такі стадії:

- від взаємодопомоги взагалі, без диференціації за видами нещасних випадків, за формами і розмірами взаємної підтримки – до конкретизації і навіть спеціалізації взаємодопомоги, з уточненням кола страхових випадків, форм і розмірів страхових виплат;

- від розподілу збитку – до системи періодичних, чітко визначених страхових внесків, попереднього акумулювання страхового фонду.

Основними формами організації античного страхування були: взаємне страхування та страхування на основі регулярних платежів. При взаємному страхуванні ставилася мета забезпечити відшкодування збитків від стихійних лих кожного учасника торгового або шляхового колективу за рахунок усіх його членів.

Середньовічне страхування порівняно з античним відрізнялось, широким страховим забезпеченням. Перелік страхових випадків, які сформувалися в результаті конкретизації страхової взаємодопомоги, охоплював майже всі їх види, які властиві сучасному майновому та особовому страхуванню. У процесі розвитку суспільних відносин гільдійсько-цехове страхування втрачало обмежений, корпоративний характер, переростаючи межі

організації, яка призначалась для надання взаємодопомоги виключно своїми членам.

Підсумовуючи, слід відмітити, що в історії людства було достатньо фактів, що підтверджують існування найпростішої форми страхового захисту у середньовічні часи.

Досліджено особливості формування страхового ринку Російської імперії. Страхова справа в Росії знаходилася під впливом європейських традицій страхового права до революційних подій. У період XIX – на початку XX століття ринок страхових послуг був досить вузьким, він знаходився лише на початку свого розвитку.

До кінця XIX ст. у царській Росії склалася система страхування в російських та іноземних акціонерних страхових товариства, міських взаємних і земських страхових товариствах. Переважно, страховими центрами були великі промислово розвинені міста (Санкт-Петербург, Москва), тут існували самостійні страхові товариства, представництва іноземних страховиків, зокрема американських, англійських, німецьких, французьких компаній по страхуванню життя, діяльність яких була дозволена в Росії з 1885 року. Щоб витіснити закордонні страхувальні організації, були зроблені (невдалі) спроби зосередити страхування у руках держави. Страхова справа розвивалася на засадах розвитку суспільства певного історичного етапу, що зумовлювало їх необхідність. Страхові традиції Європи знайшли своє відображення і на території Російської імперії, що призвело до переплетіння накопиченого досвіду.

У розглядуваний період у Російській імперії відбувалося поступове розгортання мережі традиційних страхових закладів, виникнення та зміцнення нових видів страхування і формування на цій основі ринку страхових послуг. Певне піднесення страхової діяльності припадає на кінець XIX – початок XX ст.

Висвітлено становлення та розвиток страхування в Підросійській Україні. У розглядуваний період в Україні, відбувалося поступове

розгортання мережі традиційних страхових закладів, виникнення та зміцнення нових видів страхування і формування на цій основі ринку страхових послуг. Певне піднесення страхової діяльності припадає на кінець XIX – початок XX ст. Однак досягнення безпосередньо України в цій сфері виявилися відносно незначними. Це було зумовлено, зокрема, жорсткою опозицією петербурзько-московських страхових організацій-монополістів до появи тут (як і в російській провінції) дієздатних конкурентів

У другій половині XIX ст. страховий ринок Підросійської України знаходився в стадії активного формування. На початку XX ст. в українських губерніях Російської імперії склалась система страхування в акціонерних страхових товариствах, міських взаємних і земських страхових товариствах, була також створена система страхового нагляду з боку держави. Все це, безумовно, сприяло подальшому розвитку страхової справи.

Україні притаманний свій шлях розвитку соціального страхування. Перші страхові закони в Україні, яка була складовою частиною Російської імперії, з'явилися на початку XX століття як захисна реакція урядових структур на вимоги робітників створити гарантовані правила соціальної захищеності на виробництві.

Надалі страхування набуває більш досконалу форму, тобто воно будується на основі регулярних платежів, які призводять до накопичення грошових коштів і створення страхового фонду. Перехід цей, звичайно, здійснюється не відразу, і якийсь час обидві ці форми страхування існують паралельно або доповнюючи один одного.

Розглянуто історичні аспекти розвитку медичного страхування в Наддніпрянщині. Ретроспективний аналіз історичних даних засвідчує, що страхова медицина як система, а також її окремі складові наприкінці XIX – на початку XX ст. двічі починалось розвиватись на теренах Наддніпрянщини. Вивчення, усвідомлення й використання такого цінного і до того ж власного досвіду в період реформування державної системи

охорони здоров'я дасть змогу в запровадити в практичну діяльність медичного забезпечення організаційну й управлінську форму медичного страхування і сформувати диверсифіковану систему охорони здоров'я в Україні. Так, в теренах України певний час вже існували різноманітні форми надання медичної й фармацевтичної допомоги на страхових засадах. Недоліком страхування того часу – незначне охоплення населення соціальним медичним страхуванням.

У другій половині XIX – початку XX ст. в розвитку системи соціального захисту настає принципово новий етап – соціальний захист найманих працівників починає здійснюватись на правовій основі, що закріплюється державою. Як спосіб організації вводиться державне соціальне страхування найманих працівників.

Охарактеризовано діяльність окремих страхових товариств (на прикладі Волинської губернії) у контексті розвитку страхування в Наддніпрянщині досліджуваного періоду. Сприятливий ґрунт на Волині мали два взаємних товариства страхування, що опікувалися страхуванням будівель від вогню: Житомирське міське товариство взаємного від вогню страхування майна та Житомирське агенство страхового товариства «Саламандра». Страхування у цих закладах було добровільним. Обидва товариства були оригіналами російських товариств, оскільки знаходились під повним контролем російського страхового ринку. Їх існування завершилося у період закінчення Першої світової війни.

Таким чином, у розвитку страхової справи на сучасному етапі спостерігаються тенденції, які були характерні для даної сфери в період 1861 – 1917 рр. Розвиток страхового ринку, вдосконалення правової основи страхової діяльності, створення якісно нової законодавчої бази вимагають при її здійсненні враховувати безліч факторів, серед яких особливе значення має історичний досвід минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела:

Архіви:

Державний архів Житомирської області, м.Житомир

Ф.106 Правління Житомирського міського товариства взаємного відвогню страхування майна м. Житомир Волинської губернії

Оп.1

1. Спр.103. Заявлення уповноваженого общества о необходимости принятия мер для более широкого развития страхового дела в связи с конкуренцией со стороны частых акционерных обществ. – 19 квітня 1883 – 4 березня 1894 р. – 4 арк.

2. Спр.132. Список служащих Житомирской пожарной охраны. Переписка с Житомирской городской управой, товариществом «Саламандра» о застраховании недвижимых имуществ, о переходе частных лиц страхования в другие, об организации помощи раненым и по другими вопросам . – 11 січня 1912 – 25 грудня 1915 р. – 269 арк.

3. Спр. 11 Ведомость справочных цен на строительные материалы и на поденную рабочую силу . – 20 жовтня 1879 – 24 жовтня 1879 р. – 24 арк.

Ф. 197 Житомирське агенство страхового товариства «Саламандра» м. Житомир, Волинської губернії

Оп.1

4. Спр. 77. Дело с письмами и телеграммами Страхового товариства «Саламандра» . – 1915 рік – 104 аркушів.

5. Спр. 109. Страховые полисы товариства «Саламандра»: Мезенцева, Костеляна, Варшава, Броншиткина, Гореншткина, Сенькевича, Гороховського, Найдуса, Вайсбурга, Барона, Розкюрельда, Фельдблюма, Акционерного товариства Погребищенской Вальцевой мельницы, Камодзинського, Духовного правления Еврейського Портяжного общества в

Житомире, Лукашуна, Вальцевської, Боярських, Табиловича, Пельковського и Бройштейна. – 5 лютого 1915 – 5 лютого 1916 рр. – 78 арк.

6. Спр. 76. Дело с письмами и телеграммами Правления Страхового товариства «Саламандра». – січень 1915 – січень 1918 рр. – 120 арк.

Опубліковані джерела:

7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. II, №1202. – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1138 с.

8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXXIX. Отделение второе. – № 41475. – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1864. – 573 с.

9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXVI. Отделение первое. – № 28259. – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1906. – 1141 с.

10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Отделение первое. Т. XIV. – № 10752. – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1864. – 713 с.

11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Отделение первое. Т. XVI. – № 12243. – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1895. – 750 с.

Література:

12. Адамчук Н.Г. Обзор страховых рынков ведущих стран мира / Н. Г. Адамчук. – М. : Анкил, 2001. – 120 с. – (серия «Мировые страховые рынки»).

13. Алгазин А.И. Страховое мошенничество и методы борьбы с ним / А.И. Алгазин. – М.: Дело, 2003. – 512 с.

14. Алексеев І.В. Страхові послуги / І. В. Алексеев, – Львів: Вид-во нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 204 с.

15. Алякринский А.Л. Правовое регулирование страховой деятельности в России / А.Л. Алякринский – М: Ассоциация «Гуманитарное знание», 1994. – 464 с.
16. Архангельский В.Д. Страховой рынок России и малое предпринимательство / В.Д. Архангельский – С.-Пб, 1995. – 44 с.
17. Асабина С.Н. Экономические аспекты обязательного страхования автогражданской ответственности / С.Н. Асабина // Страховое дело. – 2003. – № 10. – С. 25 – 31.
18. Баєва О.І. Аналіз соціально-економічного досвіду із запровадження страхової медицини / О.І. Баєва // Персонал. – 2007. – № 3. – С. 73 – 76.
19. Базилевич В.Д. Страхова справа. – 2-ге вид. перероб. і доп. / В.Д. Базилевич – К. : Знання, 2002. – 203 с.
20. Базилевич В. Д. Страховое дело / В. Д. Базилевич – К. : Знание, 2002. – 215 с.
21. Базилевич В.Д. Страхування / В. Д. Базилевич – К. : Знання, 2002. – 216 с.
22. Балабанов И.Т. Страхование / И.Т. Балабанов – С.-Пб : Питер, 2001. – 256 с.
23. Березин С.М. Социальное страхование в России: проблемы и пути становления / С.М. Березин // Страховое дело. – 2003. – № 5. – С. 8 – 14.
24. Бондар О.В. Обов'язкове страхування / О.В. Бондар – К. : BeeZone, 2005. – 496 с.
25. Внукова Н.М. Практикум зі страхування / Н.М. Внукова – К. : Лібра, 1998. – 40 с.
26. Внукова Н.М., Кузьминчук Н.В. Соціальне страхування. – К.: Кондор, 2006. – 352 с.
27. Воблый К.Г. Основы экономики страхования / К.Г. Воблый – М. : Анкил, 1995. – 232 с.
28. Вовчак О.Д. Страхування / О.Д. Вовчак – Львів : Новий світ – 2000, 2005. – 480 с.

29. Воробьев М.В. Страхование от огня / М.В. Воробьев – М. : Анкил, 1992. – 16 с.
30. Гаманкова О.О. Сутність категорії страхування / О.О. Гаманкова // Страхова справа. – 2004. – № 3. – С. 34 – 38.
31. Гусс К.С. До проблем формування промислового пролетаріату Донбасу у пореформлений період / К.С. Гусс // Історичні записки: збірник наукових праць. Вип.13. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 56 – 63.
32. Гусс К.С. Соціальне страхування та медичне обслуговування в Донбасі у другій половині ХІХ ст.: деякі аспекти проблеми / К.С. Гусс // Історичні записки: збірник наукових праць. Вип.15. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – С. 180 – 183.
33. Гвозденко А.А. Основы страхования. / А.А. Гвозденко – М. : Финансы и статистика, 2001. – 304 с.
34. Говорушко Т.А. Страхові послуг / Т.А. Говорушко – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 400 с.
35. Гомелля В.Б. Основы страхового дела / В.Б. Гомелля. – М. : СОМИНТЭК, 1998. – 264 с.
36. Гутко Л.М. Проблеми розвитку національного страхового ринку / Л.М. Гутко // Фінанси України. – 2003. – № 11. – С. 43 – 46.
37. Дацій Н.В. Страхування / Н.В. Дацій – Запоріжжя: ГУ ЗІДМУ, 2005. – 146 с.
38. Ефименко К.О. Развитие законодательной и нормативной базы страхования и учет его операций / К.О. Ефименко // Экономика Украины. – 2001. – № 10. – С. 58 – 64.
39. Єрмілов В.В. Історичні паралелі медичного страхування минулого та сьогодення нашої країни / В.В. Єрмілов // Охорона здоров'я України. – 2001. – № 2. – С. 48 – 50.
40. Єрмілов В.В. Питання медичного страхування в сучасній Україні: пройдені шляхи і перспективи / В.В. Єрмілов // Соціальне страхування. – 2008. – №1 – С. 18 – 21.

41. Залтов А.Н. Украинский рынок развивается, но «жизни» все меньше / А.Н. Залетов // Российский страховой бюллетень. – 2000. – № 4. – С. 41 – 46.
42. Зубарев В.І. Історія гріха або мілленіум страхового ринку / В.І. Зубарев // Страхова справа. – 2001. – № 4. – С. 89 – 92.
43. Иванов Л.М. К вопросу о страховании рабочих в России / Л.М. Иванов // Исследования по социально-политической истории России. – Л.: Наука, 1971. – С. 32 – 39.
44. Кінащук Л.Л. Страхове право / Кінащук Л.Л. – К. : Атіка, 2007. – 256 с.
45. Клапків М.С., Клапків Ю.М. Витоки національного страхового ринку України : [монограф.] / М.С. Клапків, Ю.М. Клапків. – Тернопіль : Карт-бланш, 2003. – 275 с.
46. Клапкін М.С. З історії зародження національного страхового ринку / М.С. Клапків // Фінанси України. – 1998. – № 1. – С. 81 – 93.
47. Лінькова О.Ю. Страхування / О.Ю. Лінькова – Х. : НТУ : ХПІ, 2006. – 240 с.
48. Лісогорова К. М. Правова регламентація страхування в Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. / К. М. Лісогорова. // Актуальні проблеми державного управління. – 2008. – № 2(34). – С. 45 – 56.
49. Мантиков А.В. Развитие страховой культуры – каналы и инструменты / А. В. Мантиков // Страховое ревю. – 2001. – № 5. – С. 3.
50. Машина Н.І. Глобальні питання розвитку страхування в Україні на межі тисячоліть / Н. І. Машина // Прометей. – 2000. – № 1. – С. 185 – 195.
51. Остапенко Д.О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина ХІХ ст. – лютий 1917 р.): дис.канд. іст. наук: 07.00.01 / Д.О. Остапенко. – Харків, 1998. – 281с.
52. Петров Д.А. Страховое право / Д.А. Петров. – С.-Пб. : Знание, 2000. – 139 с.
53. Плешков А.П. Очерки зарубежного страхования / А.П. Плешков – М. : АНКИЛ, 1997. – 200 с.

54. Плиса В.Й. Основи страхування / В.Й. Плиса – Львів. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 144 с.
55. Плиса В.Й. Особливості становлення, проблеми та перспективи розвитку страхового ринку в Україні / В.Й. Плиса // Вісник львів. ун-ту. – Вип. 30. – 2001. – С. 158 – 167.
56. Плиса В.Й. Проблеми розвитку страхової справи в Україні / В.Й. Плиса // Вісник львів. ун-ту. – Вип. 29. – 1999. – С. 131 – 133.
57. Плиса В.Й. Страхування / В.Й. Плиса. – К. : Каравела, 2005. – 392 с.
58. Плиса В. Й. Страхування : Основи страхування / Плиса В.Й. – Львів. : ЛДУ, 1997. – 40 с.
59. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования / В.К. Райхер. – М. : ЮКИС, 1992. – 248 с.
60. Ротова Т.А. Страхування / Т.А. Ротова. – К. : КНТЕУ, 2001. – 400 с.
61. Реверчук С.К., Сива Т.В. Історія страхування / С.К. Реверчук, Т.В. Сива. – К.: Знання, 2005. – 213 с.
62. Рудень В.В. Виникнення та функціонування системи медичного страхування / В.В. Рудень // Фінанси України. – 2010. – № 1 . – С. 76 – 87.
63. Рудень В.В. Запровадження системи медичного страхування в Україні та аудит страховиків / В.В. Рудень // Фінанси України. – 1998. – №3. – С. 102 – 106.
64. Рудик В.К. Історичні аспекти розвитку страхування / В.К. Рудик // Фінанси України . – 2012. – № 1. – С. 47 – 49.
65. Смоляк В.А. Страхування / В.А. Смоляк. – Х. : ІНЖЕК, 2007. – 272 с.
66. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву / В.И. Серебровский. – М. : Статут, 2003. – 558 с.
67. Шахов В.В. Страхование / В.В. Шахов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 511 с.
68. Страхове право України / [Біленчук Д.П., Біленчук П.Д., Залетов О.М., Клименко Н.І.]. – К. : Атіка, 1999. – 368 с.
69. Осадець С.С. Страхування / С.С. Осадець. – К. : КНЕУ, 2002. – 599 с.

70. Терешко Х.Я. Історико-правова регламентація медичного страхування в Україні: деякі аспекти / Х.Я Терешко // Медичне право України: проблеми становлення та розвиток. Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції 19 – 20.04.2007, Львів. – С. 312 – 317.

71. Турбина К.Е. Общества взаимного страхования / К.Е. Турбина. – М. : АНКИЛ, 1993. – 56 с.

72. Ходаківська В.П., Котвіцька А.А. Історичні аспекти розвитку медичного страхування в Україні / В.П. Ходаківська, А.А. Котвіцька // Запорізький медичний журнал. – 2012. – № 5 (74). – С. 116 – 119.

73. Шумелда Я.П. Страхування / Я.П Шумелда. – К. : BeeZone, 2007. – 384 с.

74. Шахов В.В. Страхование / В.В. Шахов. – М.: Страховой полис-ЮНИТИ, 1997. – 305 с.

75. Шелехов К.В. Страхование / К.В. Шелехов. – К. : МАУП, 1998. – 424 с.

76. Шелехов К.В. Страхування: Страхові послуги: [навч.-метод. посіб.] К.В. Шелехов. – К.: ІЕУГП, 2000. – 268 с.

77. Юрій С.І. Становлення і розвиток медичного страхування в Україні / С.І. Юрій // Соціальне страхування. – К., 2004. – С. 343 – 352.

78. Яковлева Т.Г Соціально-правові передумови запровадження обов'язкового медичного страхування / Т.Г. Яковлева // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – №11. – С. 71 – 74.